

**ТИЖОРАТ БАНКЛАРИ МОЛИЯВИЙ АКТИВЛАРИНИ БОШҚАРИШ
УСУЛЛАРИ****Гадаев Бобуржон Хасанович***Банк-молия академияси тингловчиси*

Аннотация: *Мазкур илмий мақолада тижорат банкларининг молиявий активларини бошқариш услубиётига тўхталиб ўтилган. Шунингдек, муаллиф томонидан активларни бошқариш самарадорлигини янада ошириш бўйича олиб борилган илмий тадқиқот ишлари билан ҳам таништириб ўтилган.*

Калит сўзлар: *банк активлари, банк пасивлари, узоқ муддатли активлар, қисқа муддатли активлар, активлар рентабеллиги, маржа коэффициенти, операциян маржа*

Аннотация: *В данной научной статье рассматривается методология управления финансовыми активами коммерческих банков, а также представлены исследования автора, направленные на дальнейшее повышение эффективности управления активами.*

Ключевые слова: *активы банка, обязательства банка, долгосрочные активы, краткосрочные активы, рентабельность активов, коэффициент маржи, операционная маржа*

КИРИШ

Ҳар қандай банкнинг мақсади максимал фойда олишдир, шунинг учун банк раҳбарияти қимматли қоғозларга, кредитларга, депозитларга ва бошқа даромад воситаларига қўйилган маблағлар ҳажмини аниқлайдиган фаол операциялар стратегиясини ишлаб чиқишга интилади.

Нақд пуллар, вакиллик ҳисоблари ва бошқа ишламайдиган активлар каби ликвид бўладиган маблағларни аниқлаш ҳам муҳимдир.

Молиявий активларни тўғри таснифлаш бутун кредит ташкилотининг иқтисодий ҳолатини баҳолашга, шунингдек, хусусан, муайян молиявий активнинг хусусиятларини аниқлашга имкон беради.

Ушбу хусусиятларни таҳлил қилиш молиявий бозорда ушбу активларнинг ишлашида хавфни минималлаштириш ва фойдани максималлаштириш каби тамойиллар шаклида ифодаланган сабаб-натижа муносабатларини ўрнатишга имкон беради.

Шундай қилиб, биз шуни таъкидлаймизки, ҳозирги вақтда Россияда тижорат банклари каби хўжалик юритувчи субъектлар томонидан молиявий активлар портфелини шакллантириш муаммоларини батафсил ўрганиш зарурати мавжуд, чунки глобаллашув ва консолидация шароитида банклар орқали молиявий оқимлар кенг қамровли бўлиб бормоқда.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили

Иқтисодий адабиётларда банк активларини шакллантириш ва сифатини оширишнинг назарий-концептуал асослари чуқур тадқиқ қилинган.

Иқтисодчи олим В.Усоскин ўзининг «Современный коммерческий банк: управление и операции» номли монографиясида тижорат банклари активларининг асосий турлари бўлган кредитлар ва кассали активларнинг сифатини ошириш масаласига алоҳида эътибор берган. В.Усоскин кредит портфелининг сифатини ошириш мақсадида мижозларнинг кредит тўловига лаёқатлилигини баҳолаш тизимини такомиллаштиришни, кредит портфелини шакллантиришда диверсификация принципига қаттиқ риоя этишни таклиф қилади[1].

АҚШлик таниқли иқтисодчи олим Эдвин Дж. Долан тижорат банкларининг юқори ликвидли активларини икки гуруҳга ажратади[2].

1. Кассали активлар.
2. Иккиламчи захиралар.

К.Барлтроп ва Д.Мак Нотонлар юқори ликвидли активлар таркибига кассали активлардан ташқари тижорат банкларининг балансидаги Марказий банкда қайта ҳисобга олинadиган тратталарни ҳам киритади[3].

Тижорат банклари активларининг сифатини ошириш масаласининг алоҳида назарий ва амалий жиҳатлари ўзбекистонлик иқтисодчи олимлардан Б.Бердияров, У.Розуқуловларнинг илмий изланишларида ўз ифодасини топган. Масалан, Б.Бердияров ўзининг номзодлик диссертациясида активларнинг сифати улардан олинadиган даромадларнинг барқарор даражасини таъминлашда ўз ифодасини топади деб ҳисоблайди[4].

У.Розуқулов ўзининг «Анализ надёжности коммерческих банков и пути укрепления их устойчивости» мавзусидаги илмий тадқиқот ишида активлар сифатининг ёмонлашиши улар билан боғлиқ харажатларнинг ўсишида ва активлардан олинadиган даромадларни пасайиш тенденциясининг юзага келишида намоён бўлади, деб ҳисоблайди[5].

Тадқиқот методологияси

Тадқиқот методологиясини танлашда унинг тўғри танланганлиги жуда муҳимдир, чунки тадқиқот методологияси ҳар қандай тадқиқотда доимо асосий ўринни эгаллайди. Нотўғри танланган тадқиқот методологияси бутун ишга зарар этказиши ва тадқиқот жараёнини секинлаштириши мумкин. Методологияни танлашда биз учта асосий жиҳатга амал қиламиз: тадқиқотимиз учун энг оқилона танлов нима, маълумотларни тўплашда қандай усуллардан фойдаланмоқчимиз ва қандай амалий саволларга жавоб топишимиз керак. Олдимизга қўйилган вазифалардан келиб чиқиб, мазкур тадқиқотда эмпирик ва назарий даражадаги усуллардан, яъни индукция, дедукция, таҳлил ва синтез, кузатув усулларида фойдаланилади.

Таҳлил ва натижалар

Тижорат банкининг активларини бошқариш энг катта фойда олиш учун жалб қилинган ва ўз маблағларини мақсадли жойлаштиришдан иборат, шунинг учун тижорат банкининг ликвидлиги, рентабеллиги, молиявий ишончилиги ва барқарорлиги кўрсаткичлари активларни бошқаришнинг муносиб даражасига боғлиқ. Тижорат банкларининг асосий вазифаси рентабеллик ва ликвидлик даражасини пасайтириш эмас, шунинг учун тижорат банклари жалб қилинган маблағларни фаол операцияларнинг барча мумкин бўлган турлари бўйича самарали тақсимлашлари керак. Ушбу мулоҳазага асосланиб, тижорат банкларининг фаол маблағларини бошқаришнинг учта усулини ажратиб кўрсатиш мумкин [4]:

- 1) умумий фонд усули;
- 2) активларни тақсимлаш усули;
- 3) ликвидлик орқали активларни бошқариш усули.

Тижорат банкларининг фаол маблағларини бошқаришнинг биринчи усулини кўриб чиқишга ўтамиз, бу энг содда ва банк активларини бошқариш жараёнида барча турдаги ресурслар, хусусан: ҳисобварақлардаги пул қолдиқлари, депозитлар, бадаллар, устав капитали ва захиралари - бу кўрсаткичларнинг барчаси тижорат банкининг битта умумий фондида жойлашганлиги билан тавсифланади. Шундан сўнг, кўрсаткичларнинг ҳар бири актив фондига йўналтирилади, уни сотишдан у энг катта даромад келтиради. Муайян фондда активдан фойдаланганда банкда маълум бир активдан фойдаланиш мумкин бўлмаган ўзига хос мезон йўқ, чунки ижобий сценарийда у банкка максимал рентабелликни келтириб чиқаради, бу ҳар қандай молия институти ишида умумий мақсаддир.

Ушбу усулни қўллашда, биринчи навбатда, "биринчи навбатдаги" захиралар активларида жойлаштириш режалаштирилган маблағларнинг улуши ҳисоблаб чиқилади. "Биринчи устуворлик" - омонатчиларга омонатларни тўлаш ёки миждозларга кредитлар бериш учун бевосита фойдаланиладиган маблағлар. Бу кўрсаткич тижорат банки ликвидлигининг асосий манбаи ҳисобланади [5].

Кейинги босқичда "иккинчи устуворлик" га жойлаштирилиши мумкин бўлган маблағлар улушини аниқлаш керак. "Иккинчи устуворлик" - даромад келтирадиган ва керак бўлганда "биринчи навбатдаги" захираларни кўпайтириш учун фойдаланиладиган юқори ликвидли активлар [5].

Бундай активларга қисқа муддатли давлат қимматли қоғозлари, шунингдек, банклараро кредитлар, қисқа муддатли кредитлар мисол бўла олади. "Иккинчи даражали" захиралар ҳажми банк мажбуриятлари ҳажмининг ўзгарувчанлигига ва кредитларга бўлган талабга боғлиқ. Талаб қанчалик кўп бўлса, шунчалик кўп бундай активлар талаб қилинади.

Умумий фонд усулининг якуний босқичи кредит портфелини шакллантириш ҳисобланади. Амалда маълумки, узоқ муддатли кредитлар бериш банкка энг юқори рентабеллик келтиради, чунки кредитга хизмат

кўрсатиш ортиқча тўлов билан бевосита боғлиқ. Кредит муддати қанчалик узоқ бўлса, мижоз учун ортиқча тўлов шунчалик юқори бўлади. Аммо шу билан бирга, мижоз ўз мажбуриятларини ўз вақтида бажармаслик ёки тўловларни бутунлай тўхтатиш хавфи мавжуд.

Ушбу активлар гуруҳига тўлов муддати узоқ бўлган биринчи даражали қимматли қоғозлар киради. Ушбу қимматли қоғозларнинг мақсади тижорат банкининг юқори рентабеллигини таъминлаш ва мажбуриятларни тўлаш пайтигача "иккинчи даражали" активларнинг қўшимча элементиға айланишдир.

Бу усул схематик тарзда 1-расмда келтирилган.

1-расм. Тижорат банки маблағларининг умумий фонди усули [4]

1-расмда биз юқорида айтиб ўтилганидек, умумий фондга йўналтириладиган маблағ манбалари мавжудлигини кўрамиз, шундан сўнг улар ўз хоҳишига кўра маблағларни жойлаштириш учун фондларга жойлаштирилади, улар ўз ишини қаердан бошлайдилар, улар тугагандан сўнг тижорат банкининг умумий рентабеллиги олинади.

Биз усуллардан бири - маблағларнинг умумий фонди усулини кўриб чиқдик. Кейинчалик, ушбу усулнинг афзалликлари ва камчиликларини таъкидлаш керак. Афзалликлар қаторига маълум бир фондга маблағларни жойлаштиришда банк бошқарувига эркинлик берувчи активларни жойлаштириш мезони ва банк томонидан амалга ошириладиган фаол операциялар турлари киради, чунки стратегияни шакллантиришда маблағларнинг бир қисми банк ликвидлигини сақлашга йўналтирилади, қолган қисми эса банкнинг тўғридан-тўғри даромад келтирадиган операцияларида устувор йўналишларга мувофиқ жойлаштирилади [7 п. 31].

Камчиликлар иккита мезонни ўз ичига олади. Биринчи мезон - банк раҳбарияти томонидан жойлаштириш тузилмасини белгилаш, бу эса қўшимча рискнинг шаклланишига олиб келиши мумкин. Иккинчи мезон - маблағлар ликвидлигининг минимал даражасини белгилаш бўйича аниқ кўрсатмаларнинг йўқлиги. Бироқ, бу усулнинг камчиликларини активларни тақсимлаш деб аталадиган иккинчи, мураккаброқ усул ёрдамида йўқ қилиш мумкин, унинг

бошқа номи - маблағларни конвертация қилиш усули. Ушбу усулнинг мақсади банкнинг активлари ва пасивларини ҳажми ва шартлари бўйича таққослашдир. Бунинг учун барча манбалар ва маблағлар бирлаштирилиб, таққосланади, шундай қилиб, маълум бир мажбурият гуруҳидаги маблағлар активлар гуруҳлари ўртасида тақсимланади, инвестицияларнинг рентабеллиги ва тижорат банкининг ликвидлиги таъминланади. Ушбу усулнинг жараёни 2-расмда келтирилган [1].

2-расм. Маблағларни конвертация қилиш усули [1]

2-расмга асосланиб шуни таъкидлаймизки, тижорат банкининг ликвидлигини таъминлаш учун зарур бўлган ликвид активлар ҳажми ресурсларни жалб қилиш манбаларига тўғридан-тўғри пропорционалдор. Шунинг учун ликвидликни сақлашнинг ушбу усулидан фойдаланиш учун ресурсларни тақсимлаш коэффициенти қўлланилади, унинг ёрдамида банк активларини янада шакллантириш мумкин. Бошқача айтганда, банкнинг беқарор пасивлари юқори ликвидли активларга йўналтирилади ва аксинча, буларнинг барчаси жорий ликвидлик даражасини сақлаб қолиш учун амалга оширилади.

Шуни таъкидлаш керакки, биринчи босқичда банк раҳбарияти турли марказлар учун маблағларнинг мақсадли мақсадларини белгилайди ва уларни тақсимлаш тартибини белгилайди. Биринчи босқични ўтказишда мажбурий захиралар ва маблағлар айланмаси кўрсаткичларини таҳлил қилиш керак. Таҳлил қилиш зарур, чунки бу кўрсаткичлар маблағларни кейинги жойлаштириш ва тақсимлашга чекловлар қўяди [6, п. 84]. Келинг, ушбу усулнинг амалий қўлланилишини кўриб чиқайлик. Бирламчи даражадаги захиралар талаб қилинмаган депозитларга ва жорий ҳисобварақларга жойлаштирилади, чунки бу гуруҳдаги маблағларнинг конвертация қилиш қобилияти юқори, шунинг учун асосий қисми юқори ликвидли активларга ажратилади. Шу билан бирга, шуни таъкидлаш керакки, талаб қилинадиган депозитларнинг бир қисми иккинчи гуруҳ захираларига ҳам жойлаштирилиши мумкин, масалан, давлат қимматли қоғозларига қисқа муддатли инвестициялар. Агар талаб қилинадиган ҳисобварақларда доимий қолдиқлар

мавжуд бўлса, унда қолдиқларнинг бир қисми яхши кредит тарихига эга бўлган қарз олувчиларга қисқа муддатли кредитларга жойлаштирилиши мумкин.

Хулоса қилиб шуни таъкидлаймизки, бундай тақсимот билан биринчи гуруҳ мажбуриятлари тўлиқ ўзлаштирилади ва барча ликвидлик мезонлари бажарилади ва бу орқали банк қисқа муддатли молиявий қўйилмалар бўйича даромад олади. Белгиланган асосда жалб қилинган маблағлар, талаб қилинмайдиган депозитлардан фарқли ўлароқ, шубҳасиз, барқарорроқ, аммо уларнинг айланмаси ҳам паст. Шундай қилиб, доимий асосдаги маблағлар тижорат банкига энг катта даромад келтириши мумкин бўлган операцияларда, яъни кредит қўйилмаларида ва турли компанияларнинг қимматли қоғозларига ва белгиланган муддатда қўлланилади. Банкнинг ўз маблағларидан фойдаланиш тижорат банкининг мулкани, яъни бинолар, асбоб-ускуналар, транспорт ва бошқаларни шакллантиришга қаратилган бўлиб, бу маблағлар миқдори узоқ муддатли кредитлар яратиш, банк капиталида иштирок этиш, қимматли қоғозларга маблағ қўйиш учун ҳам ишлатилиши мумкин. Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, бу маблағлар тижорат банкига даромад келтириш учун ҳам ишлатилади.

Ликвидликни бошқаришнинг энг мураккаб ва чуқур усули математик ва ахборот усулларида фойдаланишни ўз ичига олади, улар ликвидлик орқали активларни бошқариш усулига туширилади. Бу мақолада кўриб чиқиш учун тавсия этилган учинчи усул. Ликвидлик тушунчасини оқим ёки захира сифатида тушуниш мумкин.

Турли тарқатиш марказларида жойлашган бир нечта активларни ва уларнинг рентабеллигини баҳолаш зарур бўлса, вазият янада мураккаблашиши мумкин. Бундан ташқари, ушбу усуллардан фойдаланган ҳолда, биз тижорат банклари активларига инвестициялардан фойдаланиш самарадорлигини аниқламаймиз. Ликвидлик орқали активларни бошқариш усули ўзига хос моделга эга бўлиб, у 3-расмда келтирилган [4].

3-расм. Ликвидлик орқали активларни бошқариш усули [4]

3-расмда “чеклаш” мезони сифатида банк ликвидлигининг маълум даражаси, ссуда суммалари бўйича чекловлар, ликвид активлар миқдорининг

активлар ва ҳисобварақлар қолдиқларининг умумий суммасига нисбати кўрсатилган. Жойлаштириш муддати ва фоиз ставкасига қараб, ҳар бир активнинг ўз даромадлилиги бор. Шундай қилиб, активларнинг ҳар бир тури жойлаштириш муддати ва ставкасига қараб даромад келтириши мумкин бўлади. Бироқ, ҳар бир актив учун маблағларнинг қайтарилмаслиги хавфи мавжудлигини ҳисобга олиш керак.

Хулоса

Тижорат банкининг мақсади максимал рентабелликка эришиш бўлганлиги сабабли, у ўз операцияларини минимал риск билан амалга оширишга алоҳида эътибор бериши керак. Албатта, банк минимал рисклар билан энг даромадли активларни жойлаштириши керак, лекин, қоида тариқасида, максимал даромад олиш катта хавфларни келтириб чиқаради, шунинг учун банк раҳбарияти банк даромади ва риск даражаси ўртасида мақбул даражани танлаши керак, чунки риск қанчалик юқори бўлса, рентабеллик эҳтимоли шунчалик юқори бўлади.

Шундай қилиб, активларни бошқариш тизими ўз ичига олиши керак:

- ликвидликни йўқотиш хавфини бартараф этган ҳолда, пул маблағларини миқдорнинг ҳисобварақларидан пул маблағларининг чиқишидаги фарқ бўйича баҳолаш;

- қарз оловчи томонидан кредит таваккалчилигини ҳисобга олган ҳолда кредит мажбуриятларини ўз вақтида бажариш эҳтимолини баҳолаш;

- фоиз ставкалари хавфини ҳисобга олган ҳолда қарз ресурслари бўйича ставкаларнинг ўзгаришини ҳисобга олган ҳолда банкнинг фаол операциялари бўйича фоиз ставкаларини самарали прогноз қилиш.

Юқоридаги мулоҳазалар асосида шуни таъкидлаймизки, банк активларини бошқаришнинг ҳозирги замонавий тузилмасида корпоратив маданиятда ҳам, рискларни бошқаришда ҳам янги технологияларни мослаштириш ва қўллашни талаб қилувчи янги шароитлар шаклланмоқда.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎХАТИ:

1. Усоскин В.М. Современный коммерческий банк. – Москва: Вазар-Ферро, 1994. – С. 218-276.
2. Эдвин Дж. Долан и др. Деньги, банковское дело и денежно-кредитная политика. – СПб.: “Санкт-Петербург Оркестр”, 1994. – С. 90-93.
3. Барлтроп К. и МакНотон Д. Банковские учреждения в развивающихся рынках.-Всемирный банк, Вашингтон, 1993.-с. 53-54.
4. Бердияров Б.Т. Тижорат банклари актив операцияларининг даромадлилиги. Иқтисод фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация автореферати. – Тошкент: БМА, 2002. – 19 б.

5. Розукулов У.У. Анализ надежности коммерческих банков и пути укрепления их устойчивости. Автореферат на соискание ученой степени кандидата экономических наук. – Ташкент: БФА, 2002. – 21с.